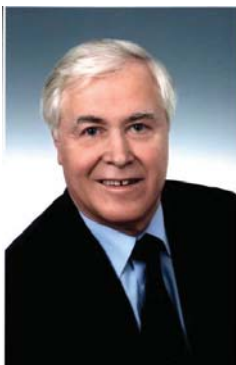

ОСОБИСТІТЬ ПСИХОЛОГА: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

Українська психологічна громадськість 15 грудня 2011 року відзначила 70-річний Ювілей лідера української психології зі світовим ім'ям дійсного члена Національної академії педагогічних наук України, доктора психологічних наук, професора, директора Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, головного редактора нашого журналу – Сергія Дмитровича Максименка. Редакція журналу приєднується до найкращих привітань на адресу високоповажного Ювіляра і вшановує його непересічну постать біографічним нарисом, який підготували С. І. Болтівець, М. Й. Боришевський, О. Т. Губко, М.-Л. А. Чапа, Н. В. Чепелева, та вітальною одою В.Ф. Моргуна.

* * *

МАКСИМЕНКО СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ –

відомий український психолог, фундатор *української наукової школи генетичної психології*. Народився в селі Запруддя Рокитнянського району на Київщині 15 грудня 1941 р. у час, коли Друга світова війна виром вогню, людської крові, голоду і смер-

ті, прокотилась Україною, й лише материнський прихисток поставав в останній обороні новонародженого життя. Либонь, тому не лише в дитинстві та юності, але й чим старше над усе любив та обоожнював маму – Меланію Пилипівну, яка, крім власне материнської місії, зберегла й передала синові силъвет родового духу.

Генетична пам'ять про Максименків рід несподівано ожила і в історії української освіти, збережена й оприлюднена вустами одного з найсумлінніших і найретельніших її дослідників – Степана Сірополка: «З числа вихованців колегії (*йдеється про Колегію Павла Галагана, що діяла в Києві з 1870 р.* – Прим. С. Б.) вийшло багато визначних українських діячів і учених, як, напр., акад. Агатангел Кримський, акад. Оникій Малиновський, проф. Микола Максименко...» [4, с. 324]. І хоч цілісна генетична реконструкція Максименкового родоvodu ще попереду, варто відзначити, що до нього належали не тільки гарні педагоги і вчені, але й працюючі господарі, громадянські й державні діячі.

Як відзначав свого часу Григорій Силович Костюк, вивчення, наприклад, родоvodu Й. С. Баха показало, що «в його родині протягом 300 років було понад два десятки більш чи менш видатних музикантів. Однак немає сумніву в тому, що своєю музикальністю вони були зобов'язані не лише природним даним, а й музичним традиціям Бахів. Те ж саме можна сказати і про родину видатного швейцарського математика Якоба Бернуллі, яка дала кількох відомих математиків» [1, с. 155–156]. Однак, як бачимо, невблаганне за своєю жорстокістю до українського етносу ХХ століття ставило перед нацією інші умови.

Шкільні роки Сергія Максименка минули в Запруднянській середній школі, після якої юнакові довелося ще попрацювати трактористом-причіплювачем. А потім обрав фах психолога. «І хай це прозвучить дещо нескромно, – відзначала, торкаючись цього періоду життя С. Д. Максименка всеукраїнська газета «Освіта», – але один із авторів цього нариса (О. Губко) тішить себе думкою, що і він прислужився цьому. Понад 40 років тому

аспірант-психолог читав у селі Запруддя, що на Рокитнянщині, лекцію у колгоспному клубі «Таємничі явища людської психіки». Серед слухачів був і старшокласник Сергійко Максименко. Може, саме тоді в душу допитливого юнака і запала мрія і собі стати психологом...» [7]. Не виключаючи згаданої можливості, все ж відзначимо важливий факт: очолюваний Г. С. Костюком Науково-дослідний інститут психології у 1958–1959 роках здійснював широку просвітницьку роботу щодо піднесення психологічної культури українського суспільства. І тому не винятковим, а закономірним був поклик юні до вищих щаблів людинознавчого фаху.

Либонь, саме тому у 1965 р. талановитий юнак закінчив дефектологічний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Працював учителем, заступником директора з навчально-виховної роботи Дарницького дитячого будинку (1965–1970). З 1970 – старший викладач кафедри психології Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького. З 1975 – ось уже понад 30 років діяльність С. Д. Максименка, як ученого, пов'язана з Інститутом психології (нині імені Г. С. Костюка НАПН України): заступник директора, завідувач лабораторії психології навчання (з 1975); директор (з 1997).

За сумісництвом працює в Київському національному медичному університеті ім. О. О. Богомольця (з 1993), де завідує кафедрою медичної психології. Виступив ініціатором започаткування в Україні спеціальності «медична психологія» напряму «медицина» і забезпечив підготовку фахівців із цієї спеціальності.

Кандидат психологічних наук (1974), доцент (1980). Доктор психологічних наук (1991) – дисертація: «Експериментальний метод у віковій та педагогічній психології», професор (1992). Дійсний член АПН України (1995). Академік-секретар відділення «Психологія, вікова фізіологія та дефектологія» АПН України (1997). Заслужений діяч науки і техніки України (2001).

Як учений, С. Д. Максименко очолив після Г. С. Костюка, учнем і продовжувачем якого він є, дослідження *української психологічної школи* в царині генеральної теми українських психологів – *співвідношення навчання, виховання і розвитку*. Тут постає одвічне питання – що є первинним і що вторинним: чи успіхи в навчанні і вихованні викликають відповідний розвиток особистості, а чи, навпаки, відповідний розвиток спричиняє результати в учінні. Класичною вважалася формула Л. С. Виготського: «Добре навчання веде за собою розвиток». Г. С. Костюк уточнив: навіть найкраще навчання не дає ніякого зрушення в розвитку, якщо не задіяні самоактивність, саморух особистості. Заслугою С. Д. Максименка є те, що він дав конкретну, практичну технологію цього саморозвитку особи. Ним і його співробітниками розроблені продуктивні методики такого навчання учнів, яке неодмінно викликає активність «зони найближчого розвитку» й наступні стадії самовдосконалення. В результаті була започаткована *українська школа генетичної психології*, яка плідно, на сучасному науковому рівні розробляє методологічну рефлексію проблем розвитку в психологічній науці. Ця наукова школа гідно доповнює концепції в цій царині Л. С. Виготського, Ж. Піаже, О. М. Леонтєва, Л. В. Занкова, П. Я. Гальперіна, Д. Б. Ельконіна, В. В. Давидова, роблячи відповідний вагомий внесок у світову психологічну науку. Так само відповідні концепції Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, О. В. Скрипченка та ін. дають психологічний підмурівок українській педагогіці й навчально-виховній практиці шкіл в Україні.

Здійснені С. Д. Максименком та під його керівництвом дослідження психологічних особливостей навчальної та учбової діяльності заклали підвалини нового розуміння психологічних основ навчання, створили можливості для розробки нових експериментальних програм та методів навчання, побудованих на принципах формування теоретичного мислення.

Багато уваги приділяє вчений методам наукового дослідження взагалі. Він цілком слушно вважається одним із найавторитетніших експертів з питань застосування факторного ана-

лізу в психологічному дослідженні. Цьому питанню присвячено низку статей, у яких він доводить і показує, що не можна оперувати числами, не даючи конкретного психологічного їх тлумачення; число як таке має сенс лише у світлі психологічного аналізу. Він завжди обстоював тезу про необхідність попереднього ретельного і всебічного аналізу та надзвичайної обережності у застосуванні експериментальних даних до реальної педагогічної практики. Як прихильник та один із розробників генетичного методу в психології, С. Д. Максименко дотримується толерантної позиції щодо оцінки інших, і притому найрізноманітніших, методів дослідження, наголошуючи, проте, на необхідності виваженого їх використання, і особливо обережного впровадження їх результатів у педагогічну практику.

Генетичний погляд є для дослідника засадничим у розробленні всіх проблем дитячої та педагогічної психології. Будуючи будь-який навчальний предмет, слід урахувувати, як і яким способом навчання має сприяти розгортанню природних сил дитини. Розкриваючи закони дитячого розвитку, психологія допомагає визначити і сформулювати цілі навчання стосовно кожного вікового періоду і допомагає вибрати і створити адекватні методи.

Визначаючи цілі та завдання навчання й виховання, С. Д. Максименко дотримується ідеї врахування власних сил дитини, її потреб та інтересів. Вчений наголошує, що не можна забувати про об'єктивні закономірності, яким підпорядкований психічний розвиток дитини. Навчання та виховання спрямовують і збагачують розвиток, впливають на його темп і повноту, але не можуть перекреслити й «відмінити» закономірностей розвитку, а тому знання вікових особливостей, а точніше, вікових можливостей набуває виняткової ваги.

Захищена С. Д. Максименком у 1990 році докторська дисертація «Експериментальний метод у радянській віковій та педагогічній психології» стала важливою віхою у розвитку вітчизняної психології. Ця фундаментальна праця була результатом багаторічних досліджень і прикладом високого рівня теоретич-

ної рефлексії. Її наукове значення полягає в системному викладі ключових питань технології психологічного дослідження, докладному аналізі існуючих у психології дослідницьких методів та розкритті сутності *експериментально-генетичного методу* – його форм, способів практичної реалізації і тенденцій розвитку в умовах перебудови всіх ланок освіти.

Разом з тим у названій праці виявлено й означено евристичні експериментальні можливості експериментально-генетичного методу стосовно проблем розвитку особистості в процесі навчання і виховання, обґрунтовано принципову необхідність експериментально-генетичного методу в проектуванні психологічних новоутворень відповідно до завдань педагогічної практики.

Для того, щоб зрозуміти роль експериментально-генетичного методу (відомого зараз під назвою експериментально-моделюючий) у розв'язанні проблем вікової і педагогічної психології та скласти адекватне уявлення про те, що нового вніс його автор у *розкриття* поняття «психічний розвиток», слід вичленили методологічні корені теоретичних позицій тих дослідників, які своєю цариною вважали психологію навчання і психологію розвитку та споріднені проблеми й орієнтувалися на праці Л. С. Виготського. Вони намагалися кожен на свій кшталт і штиб відповісти на «основне питання» психології розвитку, поставлене ще самим Л. С. Виготським: що «йде» за чим – навчання чи розвиток? Свого часу Л. С. Виготський, полемізуючи з В. Келером та раннім Ж. Піаже, дав славнозвісну відповідь: «*добре навчання веде за собою розвиток*». Ця афористична і, безумовно, науково обґрунтована відповідь зумовила появу численної низки запитань, на які нині вже важко дати таку однозначно-категоричну відповідь. «Добре», тобто відповідне щодо зони найближчого розвитку, навчання – це, власне, яке? Як з дидактичного погляду і в плані так званого педагогічного прийому воно повинно будуватися і здійснюватись? Постановка цих запитань була першою у психологічній проблематиці «точкою біфуркації», від якої розбудувалися теорії О. М. Леонтьєва, П. Я. Гальперіна,

Л. В. Занкова, а також відома теорія навчальної діяльності Д. Б. Ельконіна – В. В. Давидова, які зробили великий внесок у розвиток психології радянської доби.

Друге питання, з приводу якого свого часу велися бурхливі дискусії, – це питання про те, що саме слід вважати психічним розвитком і як, за якими параметрами та показниками його оцінювати? При цьому імпліцитно розумілося, що «успішність», унаочнена в шкільних оцінках, не є ні достатнім, ні навіть необхідним показником психічного розвитку. Вона є показником успішності пристосування до ситуації шкільного навчання. А що тоді є психічним розвитком? Третє, похідне питання – це питання про «психічний розвиток», «розумовий розвиток», «розвиток мислення», «розвиток особистості»: як вони співвідносяться, як їх вимірювати, яке місце кожного в системі особистості. Особливої ваги вони набувають саме в контексті проблем психології навчання.

Несуперечливу в принципі щодо основного постулату про «добре навчання», але все ж особливу позицію займав Г. С. Костюк. Він обстоював думку про те, що атрибутом, тобто невід'ємною властивістю психічного розвитку, є саморух, саморозгортання, самоактивність і що жодне найкраще навчання, навіть якщо воно достеменно перебуває у зоні найближчого розвитку, не можна розвинути, коли не діє певний механізм, що не просто розпочинає розвиток, а спричинює його. Адже розвиток не є результатом навчання, йому притаманна своя, власна логіка, своя самостійність і відносна незалежність від ініціаційного «агента», власні рушійні сили. Саме тому він писав про спонтанність, «спонтанійність», а фактично про самоспричиненість розвитку. Тим самим Г. С. Костюк впритул підійшов до проблеми того, як і чим взаємопов'язані розвиток, навчання і виховання за умови визнання того, що спонтанійність розвитку – певним чином «*est causa sui*»? Не варто й говорити, що це одна з найскладніших проблем, які взагалі можуть бути поставлені перед психологією.

Звичайно, сам Г. С. Костюк не був задоволений всіма відповідями на запитання, що ставив перед собою; багато проблем з тих чи інших причин лишилися не опрацьованими і «недоопрацьованими». Тому наразі є всі підстави вважати, що праці С. Д. Максименка є не простим продовженням своєрідної «лінії Костюка» і не лише її творчим розвитком, а й вдалим методологічним синтезом різних теоретико-психологічних спрямувань, що так чи інакше центрувалися навколо проблем розвитку і навчання. В них здійснений глибокий філософський і психологічний аналіз основних методів дослідження у віковій та педагогічній психології, передусім з погляду того, які імпліцитні чи явні методологеми лягли підвалинами в основні теоретичні підходи до дослідження психологічних явищ.

Праці С. Д. Максименка змушують замислитись над «логікою» історії психології і дає змогу осягнути можливості й перспективи психологічного дослідження як такого, а також можливості та обмеження кожного методу дослідження, глибше зрозуміти правила їхнього поєднання з метою вивчення психологічного явища у його цілісності. Водночас у них дано певні відповіді на суттєві питання, що хвилювали Г. С. Костюка, зроблено обґрунтовані оцінки, окреслено важливі перспективні лінії психологічних досліджень. Неминуще значення має, зокрема, розвиток С. Д. Максименком експериментально-генетичного (генетико-моделюючого) методу. Основною принциповою відмінністю експериментально-генетичного методу від будь-яких інших методів наукового пізнання є його моделюючий, проектувальний характер.

Генетико-моделюючий метод є водночас педагогічно-дидактичним методом (методом навчання) і методом власне дослідницьким; в ньому «навчальна частина» є невіддільною від дослідницької, кожна з них сама по собі позбавлена сенсу. Цей метод є таким дослідженням-через-навчання, де саме навчання (метою якого є створення певних психологічних якостей та здібностей) має бути ретельно обґрунтованим і належно проведеним, тобто має бути навчанням-через-дослідження. Тому за

умови проведення генетико-моделюючого дослідження, зокрема у школі, вкрай важливого значення набуває невидима для школяра і педагога, але складна попередня проектувально-теоретична науково-дослідна робота.

У зв'язку з цим важливого значення набувають також і сформульовані С. Д. Максименком принципи, на яких має ґрунтуватися експериментально-генетичне дослідження. Це відомі принципи аналізу за одиницями, принцип історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній у дослідженні), принцип системності (цілісного розгляду психологічних утворень), принцип проектування (моделювання). Дотримання цих принципів при конструюванні конкретного дослідження дає змогу уникнути багатьох труднощів і помилок, виконати його на належному теоретичному та практичному рівні, адекватно зінтерпретувати отримані результати, – словом, максимально підвищити прецизійність психологічного дослідження.

Праці С. Д. Максименка покликані сприяти розв'язанню найбільш гострих проблем щодо управління розвитком особистості в процесі навчання і виховання на основі розкриття механізмів генези її психічних властивостей. Це цілком здійсненне завдання, оскільки експериментально-моделюючий метод адекватний такому об'єкту вивчення, як розвиток психічних процесів і властивостей, процес зміни форм і видів активності особистості, що характеризують переходи від нижчих до вищих ступенів її психічної діяльності. Розкриваючи генетичний взаємозв'язок діяльності і психіки, С. Д. Максименко в ході своїх досліджень отримав результати, які відкривають *процес руху в психіці привласненого засобу* – він перетворюється на *ключову одиницю* нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи ту чи іншу якість особистості. Це і є саморух та саморозвиток, зазначає автор, і додає: «Ми можемо стверджувати, що цей механізм, відкритий завдяки результатам експериментів, це – «природний» механізм (в тому розумінні, що він незмінний за будь-яких умов)».

Так виникає явище особистісного опосередкування навчальної діяльності і феномен «подвійного опосередкування» психічного розвитку. В даному разі, за словами автора генетико-моделюючого методу, процес розвитку опосередковують і культурний контекст (зовнішній), і особистісний (внутрішній).

Проведені на основі генетико-моделюючого методу експериментальні дослідження, в яких був зафіксований акт опосередкування (створення засобу), тобто показано, як здійснюється реальний природний процес психічного розвитку, зокрема особистості школяра у процесі навчання і виховання, засвідчили високу евристичну цінність означеного методу для розв'язання сучасних проблем школи.

С. Д. Максименко не вдовольнився зробленим і досягнутим. За останнє десятиліття ним та під його редакцією було опубліковано цілу низку монографій та посібників, які показують, що коло його наукових інтересів дуже широке. Одна з останніх монографій «Генетична психологія» має промовистий підзаголовок «Методологічна рефлексія проблем розвитку в психології». В ній представлений наскрізний аналіз проблеми психічного розвитку і з огляду на це формується змістове уточнення предмета генетичної психології як науки про закономірності і можливості психічного розвитку.

В центрі наукових інтересів директора Інституту є такі проблеми вікової та педагогічної психології, як психологія навчання, психічного розвитку і методу психологічного дослідження, генези буття особистості. А у фокусі людської уваги вченого постійно перебувають його учні та колеги, для яких він завжди знаходить час, надає поради і допомогу.

Заслугою С. Д. Максименка є не тільки його власний доробок, а й те, що він всіляко сприяє розширенню наукових горизонтів співробітників Інституту. Учений заохочує наукові пошуки співробітників у всіх перспективних напрямках, підтримує всі дослідницькі ініціативи, тому і тематика наукових досліджень Інституту широка й різноманітна.

Зокрема, дослідження останніх років спрямовані на розроблення фундаментальних теоретико-методологічних проблем психологічної науки, а також на розв'язання багатьох ужиткових проблем, актуальність яких загострюється в сучасних суспільно-історичних умовах. Це передусім подальше дослідження проблем навчання, виховання і психічного розвитку особистості з урахуванням сучасних вимог практики. У зв'язку з цим відбувається переорієнтація методологічних засад експериментальних моделей, зокрема становлення гуманістично орієнтованої освіти, здійснюється обґрунтування гуманістичної парадигми, яка має дедалі більше поширення в сучасній психологічній науці.

Важливим напрямом є дослідження місця і ролі психології в системі української культури: осмислення основних здобутків української науки в контексті світової психологічної думки в ХХ столітті, визначення тенденцій і перспектив розвитку психології. Серед завдань історико-психологічного спрямування слід відзначити й дослідження, що має на меті розкриття зв'язків психологічних знань з особливостями історії України, звичаями і традиціями українського народу, розвитком науки, літератури та мистецтва. Започатковано дослідження, спрямоване на вивчення основних чинників становлення української психології у другому тисячолітті та здійснення прогностичного аналізу її розвитку на початку ХХІ століття. Розпочато також дослідження етнопсихологічного спрямування, яке має на меті визначення провідних чинників етнопсихогенезу українців, виявлення закономірностей та механізмів трансформації зовнішніх етнопсихологічних чинників у внутрішні особистісні утворення.

Велика заслуга лідера українських психологів у створенні нового покоління підручників і навчальних посібників з психології. Ним розроблено концепцію відповідної навчально-методичної літератури і згуртовано кваліфіковані авторські колективи з її написання.

Масштабною є діяльність С. Д. Максименка як організатора психологічної науки в Україні. Він і керований ним Інсти-

тут координують роботу психологів в країні. Інститут психології виступає координуючим осередком цієї науки, що здійснює підготовку наукових кадрів. С. Д. Максименко підготував 102 кандидатів і 13 докторів психологічних наук. Об'єднуючими осередками є і велика кількість науково-психологічних та психолого-педагогічних журналів і періодичних збірників.

С. Д. Максименко бере активну участь в атестації наукових кадрів, впродовж двох десятиліть був членом, а нині очолює спеціалізовану вчену раду в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Автор понад 400 наукових праць, у т.ч. численних одноосібних і колективних монографій, підручників, навчальних і методичних посібників, які неодноразово перевидавалися.

С. Д. Максименко – організатор багатьох міжнародних, всеукраїнських конгресів, наукових та науково-практичних конференцій з проблем загальної, вікової та педагогічної психології, активний учасник та організатор психологічних з'їздів. Брав участь у Міжнародному психологічному конгресі (Лейпциг), симпозиумах з вивчення психологічних механізмів пізнавальної діяльності школярів (США, Чехія, Угорщина).

Вагомою є науково-громадська діяльність ученого. З 1998 він – голова Товариства психологів України, із 1991 – дійсний член Міжнародної ради психологів (США, 1991), член Координаційної ради з експериментальної психології. Нагороджений орденами «Знак пошани» (1978), «За заслуги» III ступеня (2004), II ступеня (2011), медаллю «За доблесну працю», Почесними грамотами МОН України. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл наукових праць «Психологічні механізми зародження, становлення і здійснення особистості» (2011). Розроблені С.Д. Максименком формуючі та діагностичні методи включені в Європейський банк дослідницьких процедур з лонгітюдних досліджень при Інституті Макса Планка (Мюнхен). Як дійсний член Міжнародної ради психологів, С. Д. Максименко координує дослідження з питань експеримен-

тальних методів у галузі навчання і розвитку. Він учений нової формації, що розбудовує психологію і освіту в Україні.

С. І. Болтівець, доктор психологічних наук, професор, заступник директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

М. Й. Боришевський, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Н. В. Чепелєва, доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, заступник директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

О. Т. Губко, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії історії психології імені В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

М.-Л. А. Чена, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії загальної та етнічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.